

ԲԱՆԱՎԵՃԵՐ ԵՎ ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ДИСКУССИИ И ОБСУЖДЕНИЯ

ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ՝ ՀԱՂԲԱՏԻ ՎԱՆՔՈՒՄ ԼԻՆԵԼՈՒ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋԸ

Բանաս. գիտ. դոկտոր Պ. Հ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ

Հանգուցյալ բանասեր, գոկտոր Համազասպ Ոսկյանը (Վիեննա) մի քանի տարի առաջ (1965) լույս է ընծայել անցյալ դարու 20-ական թթ. ստեղծված մի ուշագրավ մատենագրական հուշարձան՝ Հովհաննես Ղրիմեցու «Պատմութիւն հուշակաւոր վանից Հաղբատայ Ս. Նշանին» երկը, որ հայագետներին ցարդ ծանոթ էր ոուներեն խիստ համառոտ թարգմանությամբ՝ և նույն Ոսկյանի՝ ու հնագետ Կ. Ղաֆազարյանի³ աշխատությունների մեջ եղած առանձին քաղվածքներով:

Հովհաննես Ղրիմեցին Խ. Աբովյանի ժամանակակիցներից ու մտերիմներից էր: Միևնույն վանքում, տարիներ շարունակ, նրանք ապրել էին միասին, հետագայում՝ նամակագրություն ունեցել: Աբովյանի կենսագրության ուսումնասիրության առիթով դիմեցինք այդ աշխատության, համոզված լինելով, որ Ղրիմեցու «Պատմության» հանգամանալից ուսումնասիրությունը պիտի անծանոթ գրվագներ ու ատաղձներ տրամադրեր: Գրքի ընթերցանությունը թեպետ և այդ առումով ոչինչ չտվեց, բայց ընձեռեց մի քանի անուղղակի վկայություններ, որոնք, կարծում ենք, բանալի են տալիս լուծելու Սայաթ-Նովայի կենսագրության Հաղբատյան առեղծվածը:

Բաղմավաստակ Ախվերդյանից սկսած մինչև բանասեր-պատմաբան Մորուս Հասրաթյանը և ավելի նորերը, շուրջ 120 տարի, գրել ու պնդել են, թե Սայաթ-Նովայի կյանքի վերջին քսանհինգ տարիներն անցել են Հաղբատի վանքում, արեղայական սքեմի տակ, հավատացել ու կրկնել են, թե Սայաթ-Նովան եղել է Հաղբատի վանքի լուսարարը և այլն:

Ղրիմեցու գիրքը բոլորովին ուրիշ բան է ասում Հաղբատի հենց այդ քսանհինգ տարիների իրավիճակի մասին: Պարզվում է, որ 1740-ական թթ. սկսած, ընդհուպ մինչև գարավերը, բացառությամբ մի վեցամյա շրջանի, Հաղբատի վանքը անմարգարենակ է եղել, դատարկ ու ավեր, այնքան, որ պատերի վրա խտորեն թփեր էին աճել: Իսկ մի վանքում, որի կամարների տակ

¹ Ռուսերեն համառոտությունը, մեր կարծիքով, կատարել է էջմիածնի սինդի երբեմնի դատախազ Թովմա Ղորղանյանը (1790—1843) և հանձնել սենատոր Պավել Հանին (1793—1862), վերջինս էլ այն 1840 թ. ուղարկել է Պետերբուրգ. կայսերական գիտությունների ակադեմիային (տե՛ս «Журнал министерства народного просвещения», СПб, 1840, մասն. XXVIII, էջ 68—69): Լույս է տեսել 1863 թ., ակադ. Բրոսսեի աշխատասիրությամբ:

² Հ. Ոսկյան, Գուգարքի վանքերը, Վիեննա, 1958 (Ազգային մատենադարան, հատ. ՃԶԸ, արտատպված՝ «Հանդես ամսօրյայի» 1957—59 թթ. համարներից):

³ Կ. Ղաֆազարյան, Հաղբատ, ճարտարապետական կառուցվածքները և վիմագրական արձանադրությունները, Սրեան, 1963:

ոչ միայն եկեղեցական արարողություն չի կատարվել, այլև մարդ էակ իսկ չի շարժվել, անհնար բան է. որ քսանհինգ տարի շարունակ Սայաթ-Նուման լուսարարություն աներ:

Ամրապնդենք մեր ասածը նախ Ղրիմեցու վկայություններով:

Խոսելով Նադիր-շահի սպանությունից (1749, հունիսի 19) հետո Հաղբատի գլխին եկած արհավիրքների՝ Դուգարաց աշխարհում ու հարևան գավառներում լեկզիների սփռած ավերի ու սրածությունների մասին, որոնք տեղացիներին տարիններ (սամս յոլովս)՝ և ամայացրին բազում ավաններ ու դյուղեր, Ղրիմեցին պարզորոշ ասում է, որ Հաղբատի վանահայր ու թեմի առաջնորդ Գրիգոր եպիսկոպոսը՝ «անճարացեալ թողու դմենաստանս ամայի և գնալ հանդերձ միաբանիւք ուխտիս ի Տփլիս քաղաք, ուր և մեռաւ նա... յամի Տեառն 1751»⁴:

Հետագա էջերում, անդրադառնալով թեմի հաջորդ առաջնորդների՝ Զաքարիա Գաթինյանի և Ռոթեոս Աշտարակեցի Գլուշյանցի (կարգված 1771, հուլիս)⁵ գործունեությանը, ընդհուպ մինչև 1776 թ., որ նույնպես ծավալվել է Տփղիսում, և պատմելով Զեկամի Մխիթար Փայանթարի՝ նույն տարվա ուխտադնացության մասին դեպի Գուգարաց սրբավայրեր ու Հաղբատ, Ղրիմեցին ավելացնում է այս չափազանց կարևոր վկայությունը.

«...Եւ մտեալ զառաջինն յառազ եկեղեցին որ նշանի, երկրպագէ ի նմա Բարձրելոյն Աստուծոյ և ապա հայեցեալ ի խրթնութիւն նորա և յանշքութիւն, զի այլ աւագակաց էր լեալ՝ ի բազում ժամանակաց հետէ յամայութեան կալով. յարտասուս հարկանի այրն բարեպաշտ և զի աղտեղեալ էին բովանդակ եկեղեցիք ուխտիս յաւագակաց անտի. և բազմութիւնք բուսոց և քփոց խիտ առ խիտ բուսեալ զնոֆօք, ծածկեալ ունկին զգլուխս նոցա և զորմունս առ հասարակ, վաղվաղակի հրամայէ բաղմութեան արանցն՝ սրբել և մաքրել և զամենայն բոյս և տունկ առ հասարակ յարմատոց խլել: Ի կատարիլ հրամանին, սրբեալ նաև Բաղնաշական օրհնութեամբ, ի յաջորդ առուրն տայ յատարադել զՔրիստոս յեկեղեցւոջ անդ սուրբ նշանին... Այս ամայութիւն սկսեալ էր ի մահուանէ անտի Նաւրշահայ, որ եղև յերեսաց ասպատակութեանց Ալանաց կամ Անկաց, որք են եկզիք: Զսոսա առ կենդանութեամբ խորով զսպեալս ունէր Նաւորշահ, այլ իբրև սպանաւ նա, և համբաւ մահու նորա տարածեցաւ առ նոստ, սկսան աշնուհետև դունդս գունդս յասպատակ սփռիլ ընդ ամենայն սահմանս Աղուանից, և Վրաց և Հայոց կողմանցս, և ընդ ամս յոլովս անընդ-

⁴ «Յոմհաննու Ղրիմեցւոյ Պատմութիւն հռչակաւոր վանից Հաղբատայ Ս. նշանին»՝ Վիեննա. 1965, էջ 116 (Հայկական մատենաշար Գալուստ Կոլոպենկյան հիմնարկության): Հաղբատի մեկ այլ պատմագիր՝ Ռոստոմ բեգ Երզնկյանցը, ավելի առաջ անցնելով՝ գրել է. «Լեկզիք ի սկզբան ժէ դարուն իսպառ տերեցին զՀաղբատ, արարին զայն իբրև ամայի անապատ և մնաց թափուր ի բնակչաց մինչև ց1776 ամն»: Հովսեփ Արղուիսյանն էլ այլ առիթով՝ արձանագրել է. «[Յետ անըման աշխարհին Վրաց ի պարսիկ Աղայ Մահմատ-խանէն], ի թվին հայոց Իրմիտ (— 1795) հրամանաւ կայսերուհւոյն Ռուսաց Եկատարինի ընդ զօրաց նոցին եկի ի հայրենի աշխարհն իմ սակս օղնականութեան, և շոքայ յերկրապալութիւն վանօրէիցն Հաղբատայ և Սանահնի՝ տեսի զամայութիւնս նոցին, միակտեցայ ի վերայ նոցին» (Ռ. ր. Երզնկյանց, Հնախօսական տնդագրութիւն Հաղբատայ աշխարհահռչակ վանից Սրբոյ նշանի, Վաղարշապատ, 1886, էջ 10—11: Այլ տարբերակ՝ նույն տեղում, էջ 82, նաև՝ Երևանի պետական պատմական թանգարան, Հատկանշական ցուցակ թանգարանային ժողովածուների, պրակ 1, Հայերեն արձանագրութեամբ առարկաներ, աշխատասիրութեամբ Ե. Մուշեղյանի, Երևան, 1964, արձ. 56):

⁵ Տե՛ս Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, № 2/11, էջ 232:

հատ արշաւանօք յարձակեալ ի սոսա զբազում աւերութիւնս և զապականութիւնս գործեցին՝ սպանութեամբք, գերեվարութեամբք և աւարառութեամբք, որով ամալացան յովով գիւղորայք և վանորայք և գաւառք, ընդ որս և այս մեհաստան և գիւղ նորա Հաղբատ, առ ցրուելոյ և խոյս տալոյ բնակչաց սոցա յամուրս և յանփոյթ տեղիս: Ուստի և առաջնորդք ուխտիս ոչ կարացեալ մնալ աւստէն, նստէին ի Տփլիս, որպիսիք եղեն՝ Գրիգոր Սուրկունեան ի վերջին ամս իւր, և Զաքարիա յամենայն ժամանակս իւր, և Ռէթէոս մինչև ՂԱբրահամ յաջորդ իւր»⁶: Նույնը բառացի հաստատում է Ռ. Երզնկյանցը. «Հաղբատ և շրջակայ գիւղօրայք նորա ընգերկար մնացին անմարդաբնակ իբրև ամալի անապատ մինչև ց1776 ամն»⁷:

Միայն Հաղբատը չէր ավեր ու անմարդաբնակ՝ դարձած «այր աւազակաց»: Նույն ողբալի դրութիւնն էր նաև Սանահնում: Վկայակոչելով Սանահին գյուղի ծերերին, Ղրիմեցին գրում է նաև, թե այս վանքն ևս «ի նմին ամալութեան» է եղել 1720-ական թթ. սկսած «մինչեւ ցԱբրահամ», նշանակում է՝ ավելի երկար, մինչև 1781 թվականը⁸:

Գուգարաց աշխարհում խաղաղութիւնը մասամբ վերահաստատւում է միայն 1777 թ.: Հեռավոր վայրեր տարագրված ու լեռներում ապաստանած բնակիչները աստիճանաբար վերադառնում են հայրենի շենքեր: Բարեպատեհ իրավիճակը նաև արամադրութիւն է առաջ բերում շենացնելու ավերակ վանքերը և, ամենից առաջ, Հաղբատը:

Եվ սա բացարձակ ձգմարտութիւն է: Սիմեոն Երևանցու Հիշատակարանում ևս 1777 թվականից են երևում որոշակի խոսքեր Հաղբատը վերաշինելու և միաբաններին հավաքելու վերաբերյալ: Ուկնդրելով վրաց Հերակլ Թագավորի և տփղիսահայ հոգևոր ու աշխարհիկ դասի երևելիների գրավոր խնդրանքներին՝ Երուսաղեմի նվիրակ Աբրահամ վարդապետին Հաղբատի թեմի առաջնորդ նշանակելու մասին, 1777 թ. սեպտեմբերի 5-ին արձակած իր կոնդակներում անկեղծ ուրախութիւն հայտնելով, որ Հեռակը «կամէր նորոգել զՀաղպատ», Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսը հորդորում էր թագավորին՝ «մնալ հաստատ ի վերայ նոյնոյ դիտմանն, առ ի շինել զսուրբ վանքն զայն», Աբրահամ վարդապետին հրահանգում՝ հետևելու «վանիցդ շինութեան», իսկ մյուսներին՝ տփղիսահայ մեծատուններին և երևելիներին՝ «օժանդակել նմա (Աբրահամին—Պ. Հ.) ի շինութիւն վանիցն այնմիկ», քանի որ, ինչպես ավելացնում է կաթողիկոսական կոնդակների համառոտագրողը, «այժմոյս արքայն Հերակլ դրեալ էր սրբազան Վեհին, թի կամիմ շինել զՀաղպատ»:

Ընդ որ հիմքերն ունենք ենթադրելու (ավելի ճիշտ՝ պնդելու), որ 1777 թ. աշունն ու առաջիկա ձմեռը Տփղիսում անցկացնելով և նորիցնոր ծանր ու թեթև անելով Հաղբատը վերաշինելու ծրագրերը, անհրաժեշտ միջոցներ ու նյութեր հայթայթելուց հետո, հաջորդ՝ 1778 թ. զարնանը Աբրահամը փոխադրվում է Հաղբատ, հանդերձ ստորադաս միաբաններով:

⁶ «Յովհաննու Ղրիմեցույ պատմութիւն», էջ 120—122 (ընդգծումները մերն են—Պ. Հ.):

⁷ Ռ. Բ. Երզնկյանց, նշվ. աշխ., էջ 113:

⁸ «Յովհաննու Ղրիմեցույ պատմութիւն», էջ 163: Աբրահամը Սանահնի առաջնորդ է կարգվել հիշյալ թվականին:

⁹ «Դիվան հայոց պատմութեան», գ. ԺԱ, Թիֆլիս, 1913, էջ 164—166:

Այս ժամանակից էլ հնամենի սենսատանում սկսվում են արարողությունները, վերականգնվել ավերակները, կառուցվել նոր շինություններ, որոնք հանդամանորեն թվարկում է Ղրիմեյին¹⁰:

Աբրահամը, սակայն, իր սաշտոնում երկար չի մնում՝ հաղիվ երեք տարի: 1780 թ. (թե՛ 1781) նա փոխադրվում է Սանահին, իսկ տեղը դրավում է Աղվանից Իսրայել կաթողիկոսը¹¹: 1784 թ., դարձյալ Հերակլի միջնորդությամբ, նշանակվում է նոր առաջնորդ, այս անգամ՝ Դավիթ Թավելդարովը կամ Խերոգինյանցը (Կպիսկոպոս էր օծվել 1783 թ. ապրիլի 23-ին, առաջնորդ դարձել՝ 1784 թ. նոյեմբերի 7-ից)¹²: Սրա բախտն էլ չի բերում: Լեկզինների դեռ դարնանն սկսված արշավանքը սպառնում է կրկնվել: Հաղբատում կյանքը վերստին դատապարտվում է մահվան, վանքն ամայանում է, իսկ նոր առաջնորդն ու հին միաբանները շուտով վերահաստատվում են Տփղիսում: Հաղբատի մասին մեզ մատչելի վավերագրեր մեկ էլ ձայնում են 1792 թ., բայց այնքան հանգամանորեն, որ միանգամից ի հայտ են բերում անցած ութ տարիների իրավիճակը:

Դավիթ Թավելդարովն այն ժամանակ դեռ Տփղիսում էր, վայելում էր վրաց արքունիքի հովանավորությունը, հետամտում աշխարհիկ վայելքների, այնքան, որ ի վերջո շարժում է ամենայն հայոց կաթողիկոս Ղուկաս Կարնեցու զայրույթը, և վերջինս, 1792 թ. հուլիսին, թաղավոր Հերակլին և արքայազն Դեորդուն ուղղված դույզ կոնդակներում, հաղիվ դասելով իրեն, նոր խրատական է կարդում. «Թե՛ գրով և թե՛ բերանով պատուիրեցաք՝ համեատութեամբ և խաղաղութեամբ վարիլ, և զվանաց շինութիւն ջանալ և այլն: Այլ նա ոչինչ արար ուղղութիւն, որ Աստուծոյ և մարդկան հաճելի լինիցէր, և ի յսոնել լէզկեացն, զվանքն դատարկեալ եկն ի քաղաք (=Տփղիս—Պ. Զ.), և ոչ ևս դարձաւ: Բաղում ամայացեալք շինեցան վերստին, իսկ նա ի վանիցն զայոց շինեալ փայտակերտսն ևս քակեալ եբեր յայդր յորջ հաստատեալ ինքեան և զվանքն ամայի թողուլ»¹³: Այլ առիթով ևս Ղուկաս Կարնեցին կրկնում է. որ Դավիթը վաղուց հաստատել է Տփղիսում «մշտնջենապէս բնակութիւն...»¹⁴:

Որովհետև Հաղբատի երկրորդ ամայությունն սկսվել է 1780-ական թթ. մոտավորապես կեսերին, լեկզինների ակնարկվող արշավանքի տարվանից, սլարվենք նախ, թե որոշակիորեն ե՞րբ է ան եղել:

¹⁰ «Տոմհաննու Ղրիմեցոյ Պատմութիւն», էջ 122—123:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 125 և 164:

¹² Նույն տեղում, էջ 127, նաև՝ Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, Կաթողիկոսական գիմնասիա, № 2/11, էջ 106 և 110: Երբ վաղուց սլարված են Սայաթ-Նովայի քահանա ձեռնադրվելու մոտավոր ժամանակը (1759—1766 թթ. միջև) ու ձեռնադրությունից հետո ստացած անունը (Տեր Ստեփանոս), ինքնարեքարար հերքված է նաև Հ. Թումանյանի՝ 1913 թ. բանաստեղծական երեկավայրությամբ խմբագրված ենթադրական վարկածը՝ Սայաթ-Նովայի և Դավիթ Կպիսկոպոսի նույն անձը լինելու մասին (տե՛ս Հ. Թումանյան, Սայաթ-Նովա, հոգվածներ և ճառեր, Երևան, 1963, էջ 59—68): Մեծ բանաստեղծը թեպետ և բնդարձակ քաղվածքներ է կատարել Կյուտ Աղանյանի «Դիվան հայոց պատմության» ստվար հատորներից, բայց դրանք Սայաթ-Նովայի հետ քաղաքական կապ չունեն: Թումանյանը երեկ ինքն էլ զղացել է, որ հիմքերը խախուտ են և մատնանշված թեմայով ղեկուցում կարգալուց հետո (1913, դեկտեմբերի 5: Կրագրային համառոտագրությունը՝ «Հորիզոն», 1913, դեկտեմբերի 8, № 276) հոգվածը թողել է սեփական ու չի հրատարակել:

¹³ «Դիվան հայոց պատմության», գ. Դ. Թիֆլիս, 1899, էջ 580:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 582:

Ղրիմեցու ասելով՝ 1786 թվականին: Այդ տարի լեկզիները՝ ավարների Օմար-խանի (Умма-хан) առաջնորդությամբ (որ Ղարաբաղի Իբրահիմ-խանի աղագականն էր), նո ասսատականություններ են սփռում ամենուր: Նրանց տարածած սարսափն այնքան մեծ լինում, որ հաղբատցիք (ոչ միայն միաբանությունը, այլև ողջ գյուղացիք), խուճապված շրջող լուրերից, որ ասսատականությունները կրկնվելու են նաև հաջորդ տարի¹⁵, խնդրում են վրաց Հերակլ թագադորին՝ թույլ տալ հեռանալու ավելի ասպհով վայրեր, և վերջինի համաձայնությունն առնելով՝ «բովանդակ աղխիւք իւրեանց գնացին ի Տփլիս, ուր և կացին նոքա զամս շորս, յորս ամայի եկաց գիւղ նոցա Հաղբատ, որպէս և վանքս»¹⁶: Եթե անգամ 1786-ը ճիշտ լիներ, ապա այդ պարագայում վանքն ու գյուղը ամայի են եղել վեց տարի շարունակ, մինչև 1792 թվականը, և ոչ նաև այս թվականը, թեպետ այդ տարի էլ արշավանքներ են եղել:

Վրացական ժամանակագիրներն էլ (Իեսե Բարաթաշվիլի, Անանուն պատմիչ, Դավիթ Բագրատիոն, Բագրատ Բագրատիոն) լեկզիների նոր արշավանքը դեպի Սոմխեթ (Վրաց թագավորությանը կցված հայկական դավառները—Պ. Հ.) և, մասնավորապես, Լոռի, դիտում են 1785 թ. տեղի ունեցած¹⁷: Ճիշտ չէ նաև այս թվականը:

Վերջին տարիներս գիտական շրջանառության մեջ են բերվել Ռուսիայի արտաքին հարաբերություններին վերաբերող մի շարք վավերագրեր՝ գրված լեկզիների Վիրք ներխուժած օրերին, որոնք պարզ ու հստակ մատնանշում են, որ խոսքը 1784 թ. ամառվա մասին է¹⁸: «Վրաստանի բոլոր ճանապարհները բռնված են, ինչպես վարակ, լեկզիներով»,—գրում է գնդապետ Ս. Դ. Բուրնաշևը 1784 թ. հուլիսի 6-ին¹⁹: «Վաղուց է, որ այսպիսի իրարանցում չէր եղել Վրաստանում»,—նույն տարվա նոյեմբերի 29-ին հաղորդում էր Հերակլ թագավորը²⁰:

Այսպիսով, Հաղբատի երկրորդ ամայությունն սկսվելով 1784 թ. նոյեմբերի կեսերից (Դավիթ առաջնորդության օրերից), շարունակվում էր դեռ 1792 թ. ամռանը: Նույն տարվա հոկտեմբերին, Հերակլ թագավորին ուղղված մի նոր կոնգակում²¹, Ղուկաս Կարնեցին կրկին գանգատվում էր Դավիթ վարդապետից, խնդրում հարկադրել սրան՝ վերադառնալու Հաղբատի վանք և շենացնելու այն, այլև հրամայել Հաղբատի ցրված գյուղացիներին՝ դառնալու իրենց գյուղը, «ի հաստատութիւն շինութեան սրբոյ վանացն»: «Մեք զդա (Դավիթին—Պ. Հ.) եպիսկոպոս և առաջնորդ եմք արարեալ, որ միաբանիւքն ի վանքն նստցի և շինութիւն առնիցէ», և ոչ թե Տփղիսում զեխ կյանք վարի, դառնացած ասում է Ղուկաս Կարնեցին և ապա՝ ժամանակավորապես կարգալուծ անելով՝ զրկելով նրան եպիսկոպոսական աստիճանից, բայց ոչ թեմի

¹⁵ «Յովհաննու Ղրիմեցույ Պատմութիւն», էջ 127—128:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 128:

¹⁷ Լ. Մ. Ելիսեյ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատ. Ե, Երևան, 1955, էջ 166, 189, 201 և 227:

¹⁸ См. О. П. Маркова, Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке, М., 1966, էջ 180—183:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 180:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 181:

²¹ Նամակը, հավանաբար, գրված է հոկտեմբերի 13-ին, որովհետև այդ օրը Դավիթ վարդապետը էջմիածնում էր, հանդիպել էր Ղուկաս Կարնեցու հետ, նվեր ստացել (մեկնման առիթով). տե՛ս Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, № 2/11, էջ 156:

առաջնորդությունից, սլավոն է դնում, որ գոնե երկու տարվա միջոցում («սլավոնալ ժամանակի երկուց ամաց»), հանդերձ «միաբանիւքն երթեալ ի սուրբ վանքն նստցի...»²², որից հետո նոր կվերականգնվեն հին պատիվները:

Գավիթն, իհարկե, երկու տարի անցնելուց հետո էլ Հաղբատ շվերադարձավ, ո՛չ էլ ուղևորվեց էջմիածին՝ Ղուկաս Կարնեցու ոտքը ընկնելու և բանադրանքից ազատվելու համար (հակառակն հաստատող որևէ վավերագիր գոյություն չունի): Հետո սկսվեց Աղա-Մահմադ-խանի արշավանքը, ավերվեց Տփղիսը, Հաղբատի վանքի միաբաններից երեքը նահատակվեցին, առաջնորդը գերվեց ու քչմնց Դանձայ, իսկ վանքի հարստությունը և կալուստը ձեռագրերը, որ Տփղիսում էին, թալանվեցին²³: Միայն 1799 թ. նշանակվեց Հաղբատի նոր առաջնորդ՝ Սարգիս Բ. Զալալյանցը²⁴: Սա հավաքում է ցրված միաբաններին և տաան ու հինգ տարիների ամայությունից հետո վերստին շունչ տալիս հին մենաստանին: Այսուհետև արդեն վանքն անընդմեջ գործում է:

Այժմ դառնանք Սայաթ-Նովային, վերհիշելով նախ և առաջ նրա աշխարհական կյանքի վերջին շրջանի հովաստի դիպվածները, ավելի ճիշտ, այն բոլորը, ինչ անառարկելիորեն հայտնի է նրա մասին, 50-ական թթ. վերջերից սկսած:

Ա. 1759 թ. ապրիլի առաջին օրերը Սայաթ-Նովան հորինում է մեղ հայտնի թվակիր վերջին խաղը՝ «Աշխարրս մե փանջարա է.— թաղերումեն բեղարիլ իմ...», որն ապա մուծելով իր խաղերի դավթարի մեջ, վերջում դրում է. «էսպես Արուսիկի ասած՝ ապրիլի իսկղբան, բրոնիկոնի 447-ին» (=447+1312=1759)²⁵:

Բ. 1765 թ. մայիսի 1-ին Պենտելենց Յովանեն Ասայաթ-Նովայի խաղերի դավթարի վերջում դրում է իր նշանավոր Հիշատակարանը, հավաստիացնելով ընթերցողին, որ բոլորի հեղինակը Սայաթ-Նովան է. և աղերսելով՝ «լավութենով ու ողորմի տալով» հիշել նրան²⁶:

Գ. 1766 թ. Սայաթ-Նովան՝ արդեն ձեռնադրված, Ստեփանոս քահանա անունով, հովվում էր Զաքարիայի Կախո քարվանսարայում (ավանում) և կազմում է իր ժողովածուն: Այդ զրչագիրը պահվում է Մատենադարանում (№ 4270) և պարունակում է Ս. Գրքի առանձին մասեր և տոմարական հատվածներ²⁷: Այս ժողովածուն ստեղծելու գաղափարի սոսկական հղացման, իսկ

²² «Դիվան հայոց պատմութեան». դ. Դ. էջ 590:

²³ «Յովանու Ղրիմեցոյ Պատմութիւն», էջ 128: Ռ. Երզնկյանցն ևս վկայում է. որ «Դավթ արքայիսկոպոս Խէրողինեանց վիճակաւոր առաջնորդ վանից Հաղբատայ և Վրաստանի նստեալ ի Տփղիս ի կաթողիկէ բերդի եկեղեցոյ՝ վախճանեցաւ...» (տե՛ս նշմ. աշխ., էջ 88):

²⁴ Նույն տեղում, էջ 129:

²⁵ Սայաթ-Նովա, լուս գրած աշխատասիրութենով Գ. Ախվերդյան, Մոսկվա, 1852, էջ 136—137 (այսուհետ՝ Գ. Ախվերդյան):

²⁶ Նույն տեղում, էջ ԺԳ:

²⁷ Սայաթ-Նովան քահանա է դարձել 1759—1766 թթ. միջև: Ընդունված կարգով՝ որևէ աշխարհականի հոգևոր կոչում տալու կամ վանք ուղարկելու համար վրաց թաղավորները պետք է թույլատվություն ստանային ամենայն հայոց կաթողիկոսից (հմմտ. «Դիվան հայոց պատմութեան», դ. Դ. էջ 601): Որպեսզի ճշտվի վերջնականապես Սայաթ-Նովային քահանա ձեռնադրելու թվականը, առաջիկայում հարկ կլինի հանգամանորեն ուսումնասիրել վրաց արքայական տան և էջմիածնի վեհապետների՝ Հակոբ Գամախեցու (1759—1763) և Սիմեոն Երևանցու (1763—1780) նույն տարիների (1759—1766) փոխադարձ զրազրությունները:

Ը. Մելիքսեթ-Քեկր ժամանակին անհնար է համարել ուրոշել, թե ո՞վ է եղել Սայաթ-Նովային քահանա ձեռնադրողը և, հետագայում նաև, վեղար տվողը (տե՛ս «Վրաց աղբյուրներ», հատ.

այնուհետև լիակատար հրականացման համար լուկ, առանց այլևայլության, պիտի պահանջվեր բավականաչափ ժամանակ: Այստեղից էլ պիտի ենթադրել, թե Սայաթ-Նովան քահանա է ձեռնադրվել (որի մեջ հավասարաչափ դեր են խաղացել և՛ ներքին մղումը, և՛ արտաքին հարկադրանքը) 1765 թ. երկրորդ կեսից ոչ ուշ: Պենտելենց Յովանեի վկայակոչված Հիշատակարանը՝ խալերի դավթարի վերջում, երևի դրա անուղղակի արձագանքն էր և յուրօրինակ վերաբերման Սայաթ-Նովայի աշխարհական տարիների մտորումների ու տառապանքների, իսկ Կախո քարվանսարայում կազմված ժողովածուն՝ յուրատեսակ առաջխարհություն մի ժամանակ գործած «մեղքերի» թողություն համար:

Գ. 1766—1768 թթ. միջև Սայաթ-Նովայի խաղերի դավթարում ստվերագծվում են վրացերեն երկու հիշատակարան, որոնց հեղինակն իր բաղձանքն է հայտնում Տեր Ստեփանի վերադարձի մասին («Երանի աստված տեր Ստեփանին ողջ և առողջ վերադարձնի»)²⁸:

Ե. 1768 թ. վախճանվում է Սայաթ-Նովայի կողակից Մարմարը և Բաղվում խոջեվանքում (տապանագիրը ժամանակին արտադրել և հրատարակել է Գ. Ախվերդյանը)²⁹:

Այսպիսով՝ ուղիղ տասը տարի (1759—1768), և միայն հինգ կցկտուր տվյալ:

Սայաթ-Նովայի կենսագրությունն, առհասարակ, շատ է հարուստ լեզենդներով՝ դայթալիչ ու խորհրդավոր դիպվածներով: Եթե մինչև 1768 թ. դրանք սոսկ ուղեկցողի դեր են ունեցել և զատվել են երգչի կյանքի ճշմարիտ դրվագներից, այսուհետև ամեն ինչ խճճված է. մենք չունենք ուղղակի և ոչ մի կռվան: Առկա են սոսկ բազում ենթադրություններ և տարիների ավերումներից աղոտացած ու այլափոխված ավանդություններ:

Հասցնելով Սայաթ-Նովայի կենսագրությունը մինչև 1768 թ., Գ. Ախվերդյանը, որին անհալտ է մնացել 1765—66 թթ. միջև, կնոջ մահվանից էլ առաջ, երգչի քահանա ձեռնադրված լինելը, ասում է. «Վերջապես ձանձրացած էս ևրադական կյանքի վայելչություններից, Սայաթ-Նովու խանդակաթ սիրտն... պատռում է միայնակեցությունն, որո ծարավն էնքան սաստիկ է ըլում, որ իր դավականերու Թիֆլիզում թողած՝ զնում, հեռանում է Հաղպատու Սուրբ Նշան վանքն, որտեղ կրոնավորած ձեռնագրվում է աբեղա»³⁰: Ըստ Գ. Ախվերդյանի՝ Սայաթ-Նովայի կրոնավորության մոտավոր տարին 1770 թվականն է³¹:

Փոքր-ինչ վերախմբազրված ձևով՝ այս կարծիքը պաշտպանում է նաև անվանի բանասեր Մ. Հասրաթյանը. «Կնոջ մահից մի քանի տարի հետո, երևի 1770-ական թթ. Սայաթ-Նովա—Տեր Ստեփաննոս քահանային վանականի (վարդապետի) աստիճան են շնորհում և փոխադրում իր հայրենի Հաղպատի վանքը՝ «Վրաց տան» հայոց հոգևոր թեմի կենտրոնը»,—գրել է նա և ապա՝ անելով այլևայլ ենթադրություններ, արդեն մատնանշել մոտավոր, բայց որո-

Գ., էջ 260): Դա անլուծելի հարց չէ: Հաղբատի առաջնորդը 1751—1770 թթ. եղել է տփիսեցի Զաքարիա Պաթինյան վարդապետը (տե՛ս «Յովհաննու Ղրիմեցույ Պատմութիւն», էջ 116 և 120): Նա էլ ձեռնադրել, իսկ հետագայում վարդապետական վեղար է տվել Սայաթ-Նովա—Տեր-Ստեփանոսին:

²⁸ Սայաթ-Նովա. խաղեր (նմանահանություն), Երևան, 1963, էջ 24—84 (մեջբերումը ըստ Լ. Սելիքսեթ-Բենեթի թարգմանության: Տե՛ս «Վրաց աղբյուրները», հատ. Գ., էջ 149):

²⁹ Գ. Ախվերդյան, էջ ԺԱ:

³⁰ Նույն տեղում, էջ Ժ:

³¹ Նույն տեղում, էջ ԺԱ:

շակի տարի. «Ավելի հավանական է. որ Սայաթ-Նովան վարդապետ ձեռնադրված լինի 1775 թվականին, կնոջ մահվանից յոթ տարի հետո: Հաղպատում Սայաթ-Նովան լուսարարի պաշտոնն է ստանձնում...» և այլն³²:

Վերևում արդեն տեսանք, որ ո՛չ միայն 1770 թ., այլև 1775 թ. Հաղբատի վանքն ավեր ու ամացի էր, հետևաբար, ղոնե մինչև 1777 թ. կամ Հաղբատի առաջին ամայության վերջին տարին. ո՛չ մի պարագայում Սայաթ-Նովան Հաղբատում չէր կարող լինել: Սա անվիճելի է:

Իսկ որտե՞ղ պիտի որոնել նրան:

Հայոց եկեղեցու Կանոնագրքից («Կանոնք Բարսեղի Կեսարացույ») հայտնի է, որ հոգևորականներին արդելվում էր երկրորդ ամուսնություն («է. իսկ զերկրորդ ամուսնությունն ամենեկին իսկ կանոնք արդելուն ի սպասաւորութենէ»)՝³³ Հայտնի է նաև, որ երբ ծխատեր քահանան այրիանում էր. «աստ պարտի թողուլ ոտեղի իւր և մտանել ի վանս՝ ուր ընկալեալ լինի ի շարս վարդապետաց»³⁴: Հակառակ պարագայում՝ պետք է հրաժարվեր սքեմից և եկեղեցականությունից³⁵: Այս օրենքները շատ խիստ պահպանվում էին և վերանայվեցին միայն ներկա դարում, Գևորգ Ե կաթողիկոսի օրոք:

1768 թ., կնոջ մահվանից հետո, Սայաթ-Նովա—Տեր Ստեփանոս քահանան, ուղեր թե չուղեր, պետք է ենթարկվեր այս կարգ ու կանոնին և վերադառնար մայրավանքը կամ գործող վանքերից մեկը այն թեմի, որի ծխատեբերից էր ինքը³⁶:

Բուն վրաց աշխարհում սփռված հայկական բնակավայրերը և Տփղիս քաղաքը ենթակա էին Հաղբատի թեմին: Վերջինի վիճակն էին նաև Վրաստանին կցված հայկական բնակավայրերը: Ե՛վ այնտեղ, և՛ այստեղ եղած միակ վանքը Հաղբատի Սուրբ Նշանն էր, այն էլ, ինչպես տեսանք, 1740-ական թթ. ավեր ու տնմարդաբնակ էր: Թեմի այդ տարիների առաջնորդ և վանահայր Զաքարիա Պաթինյանը, նախորդների պես, միաբաններով հանդերձ Տփղիսում էր և ալատեղից էլ վարում էր «գալաշտօն հովուութեան»³⁷:

Հաղբատի թեմի առաջնորդներն ու միաբանները Տփղիսում նստում էին Բերդի կաթողիկե եկեղեցում, որ կոչվում էր Ս. Աստվածածին³⁸: Եկեղեցու պարսպի ներսում կային կաղարաններ, ուր և նրանք ապրում էին: Եվ ահա,

³² Սայաթ-Նովա, Հայերեն, վրացերեն, ադրբեջաներեն խաղերի ժողովածու, կադմեո, խմբագրեց և ծանոթագրեց Մ. Հասրաթյան, Երևան, 1963, էջ XXXIII—XXXIV: Ըստ Թեյմուրազ արքայազնի մի հայտարարության (1835—1837 թթ. միջև), որի վրա վստահորեն հենվում է նաև Մ. Հասրաթյանը (էջ VIII), Սայաթ-Նովան ծնեղյամբ Սանահին գյուղից էր: Ինչու նման պարագայում նա դրում է, թե Սայաթ-Նովային փոխադրել են «իբր հայրենի Հաղբատի վանքը», պարզ չէ: Սանահին և Հաղբատ գյուղերը իրարից հեռու են և ենթակա էին տարբեր թեմերի:

³³ «Կանոնագրքից Հայոց», աշխատասիրություն Վ. Հակոբյանի, Երևան, 1964, էջ 341:

³⁴ Խ. Արուստյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. VII, Երևան, 1956, էջ 325:

³⁵ Մ. Օրմանյան, Հայոց եկեղեցին, Անթիլիաս, 1952, էջ 127:

³⁶ Երբ այրիացած քահանան վանք էր մտնում, նա ստանում էր սուկ արեղայական կնկուղ, իսկ անունը չէր փոխում. նրան շարունակում էին կոչել հին ձևով (տվյալ ղեկավարում՝ Տեր Ստեփանոս). ապացույց՝ նույնանման մեկ ուրիշ հոգևորական, նախկին ալրի քահանա, հետո Դեղարդի վանահայր Տեր Հովհան Նախիջևանցին (տե՛ս Հ. Ճահաթունյան, Ստորագրություն կաթողիկե էջմիածնի և հինգ դաւաճացն Արարատայ, հատ. II, էջմիածին, 1842, էջ 289 և 291):

³⁷ «Յովհաննու Ղրիմեցույ Պատմութիւն», էջ 119—120 և 146:

³⁸ Ս. Զաչալյանց, Ծանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, Տիփսիս, 1858, էջ 60:

Սայաթ-Նովան 1768 թ. վերադառնալով Տփղիս, պետք է հաստատվեր Բերդի կաթողիկոսի եկեղեցում, այս անգամ իբրև կնդուղավոր արեղա:

Տփղիսում, 1768 թ. սկսած՝ Սայաթ-Նովան անցկացնում է ավելի քան ինը տարի, անշուշտ, հին հուշերով ու նոր դառնություններով չափազանց հարուստ տարիներ, որոնց վերաբերյալ տառացիորեն ոչինչ չգիտենք ո՛չ ուղղակի ո՛չ էլ անուղղակի աղբյուրներից:

1778 թ., երբ Աբրահամ վարդապետը, միաբանությամբ հանդերձ, փոխադրվում էր Հաղբատ, Սայաթ-Նովան էլ, անտարակույս, նրա հետ պիտի լիներ: Այդ ժամանակ նա վաթսուն տարեկան էր, շատ ասլրած ու տառապած: Միայն այս թվականից կարելի է խոսել Սայաթ-Նովայի կրոնավորության մասին Հաղբատի վանքում և ըստ այդմ՝ վերընթերցել հին լեզենդները:

Աբրահամ վարդապետի և միաբանության՝ Տփղիսից Հաղբատ փոխադրվելուց հետո Բերդի կաթողիկոսի եկեղեցին, անշուշտ, չի «ամայանում», այնտեղ դարձյալ մնում են պատշաճ թվով կրոնավորներ՝ արարողություն կատարելու և դործակալական պաշտոն վարելու:

Կարող էր պատահել, իհարկե, որ Սայաթ-Նովան էլ Տփղիսում մնացողների մեջ լիներ, բայց այդ վարկածը առայժմ բացառում ենք և ավանդության հետևություններն անցնում ենք Հաղբատում, ուր 1778 թ. առաջ ո՛չ մի պարագայում նա չէր կարող փոխադրված լինել:

Գ. Ախվերդյանը ժամանակին չգիտեր, որ Սայաթ-Նովան (1778 թ. կամ հաջորդ տարիներին)՝ մի սասաիկ ձմեռ, Սայաթ-Նովան լուր է առնում, թե Տփղիս է եկել մի հայտնի աշուղ, և մրցություն է լինելու: Չուղենալով արատավորված տեսնել հայրենի քաղաքի պատիվը՝ ձյանն ու ցրտին, ծաղված, նա Հաղբատից շտապում է Տփղիս, Քոի կամուրջի տակ, սառույցի վրա նրա հետ մրցության մեջ մտնում ու հաղթում: Դեղեցիկ է լեզենդն ինքյան, բայց հաղիվ թե համապատասխաներ 60-ամյա մի արեղայի, որն՝ արդեն շուրջ քսուն տարի ձեռք էր քաշել «սոյրաթից, սպիկից»: Ախվերդյանին էլ ճշմարտանման չի թվացել այս դրույցը³⁹:

Կյանքը Հաղբատում առաջին տարիներին ծանր էր: Աբրահամը ձեռնարկել էր շինարարական ու վերակառուցման ընդարձակ աշխատանքներ, որոնք կլանում էին հսկայական միջոցներ: Դրամ գտնելու հույսով նա ու իր փոքրավորը խախտում ու խորտակում են հին մահարձաններն ու շինությունների հիմքերը, խուղարկում վանքի թաքստոցներն ու Հաղբատածորի այրերը: Այս շրջանում են բաց անում Ջրաղացի ձորի «Գրոց քարայրը» կամ Ծակ ալյուր, դուրս բերում դեռևս միջին դարերից այնպիսի քաղմաթիվ ձևազրեր, ամբողջականները փոխադրում վանք, իսկ խիստ քայքայվածներն ու փրցված թերթերը՝ հրդեհի ճարակ դարձնում: Սայաթ-Նովան պետք է ականատես եղած լիներ բարբարոս և խավարամոլ այդ արարողությանը⁴⁰:

Գ. Ախվերդյանը, ժողովրդի բերանից առնելով՝ հիշում է նաև մի թեկավոր խոսք, որպես թե Հաղբատում կրոնավորելու օրերին Սայաթ-Նովայի ասած՝

Հաղպատու լուսաբաւ Սայաթ-Նովեն իմ.

Մե կանքեղիս վառելու ձեք չունիմ...⁴¹

³⁹ Տե՛ս Գ. Ախվերդյան, էջ ԺԲ:

⁴⁰ Մանրամասնությունները տե՛ս «Յոսահանու Ղրիմեցոյ Պատմութիւն», էջ 123—124:

⁴¹ Գ. Ախվերդյան, էջ ԺԲ:

Այս խոսքերը ձիշտ և ձիշտ պատշաճում են 1778 թ. սկսած Հաղբատում տիրող իրավիճակին: Անհավանական չենք գտնում, որ, ինչպես մեջբերված երկտողն է վկայում, Հաղբատ փոխադրվելուց հետո, Սալթ-Նովային վրստահներ վանքի լուսարարությունը: 1766 թ. Կախո քարվանսարայում Սալթ-Նովայի կազմած գրչագիրը ապացուցում է, որ նա լավ է կողմնորոշվել եկեղեցական օրացույցի խրթնաբանությունների մեջ:

1784 թ. ուշ աշնանից, ինչպես նշեցինք, սկսվում է Հաղբատ գյուղի ու վանքի երկրորդ, լրակատար ամառնությունը, որ տևում է մինչև դարավերջ: Նոր առաջնորդ Դավիթ Թավելդարովը ու իր միաբանները նորից ապաստան են ստանում Տփղիսում: Այսուհետև Սալթ-Նովային, առանց անլրացելության, դարձյալ պիտի բրնձել Տփղիսում, ուր և նա մնում է մինչև իր ողբերգական վախճանը (1795, սեպտեմբեր):

Բայց կարող էր մայրավանքը ավելի շուտ գատարկվել սկսել, քան գյուղը: Հայտնի է, որ 1783 թ. լեկդիների նոր արշավանքի վտանգ կար, որը ահաբեկել էր շատերին՝ դրդելով օր առաջ խույս տալ ապահով վայրեր⁴²: Անուղղակի տվյալներից կոահվում է նույն, որ Դավթի նախորդ Բարախել կաթողիկոսը, տակավին Հաղբատավանից առաջնորդ, նույն 1783 թ. Տփղիսում էր: Այդտեղ էր հաստատվել նաև Սանահնի վանքի առաջնորդը⁴³: Նրանք, հարկավ, միայնակ չէին, այլ ստորադաս վանականների շքախմբով: Հակված ենք կարծելու, որ Սալթ-Նովան էլ նրանց հետ պիտի լիներ: Մանավանդ որ, ըստ անառակելի փափերադրերի, 1784 թ. սկզբներին Տփղիսում ապրում էր վեղար կրող Տեր Ստեփան անունով մի հոգևորական⁴⁴, որպիսին Սալթ-Նովան էր այն ժամանակ: Օհշա է, վիրահայոց հոգևորականության շրջանում այն տարիներին Տեր Ստեփան[ոս] անունով շատերը կային, բայց այդ շատերի մեջ 1784 թ. միայն մեկն է, որ ուներ վեղար, այսինքն՝ այդ քահանայությունից վանականների դասն էր անցել և անդամ մեծարվում էր ամենայն հայոց կաթողիկոսից: Այդ անձը հենց Սալթ-Նովա—Տեր Ստեփանն էր:

Սալթ-Նովայի՝ Հաղբատում ապրած ժամանակամիջոցն, այսպիսով, այնքան կարճատև է եղել, որ հետազայում ծեր ու ջահել միաբաններից ու վանքի պատմագիրներից և ո՛չ մեկը չի հիշել նրան: Անտեսման արժանի իրողություն չէ, որ ժամանակին Գ. Ախվերդյանը ջանք չի խնայել մշուշը փարատելու և բռնեք բան իմանալու, բայց արդյունքի չի հասել: «Հաղպատում մեծեր էլ չկա, որն որ իմանում ըլի գոնե մեկ ավանդություն էս աննշան կրոնավորի վրա»,— ցավով արձանագրել է նա⁴⁵:

Կա հին գրույց, ըստ որի մինչև 1795 թ. Սալթ-Նովան մնացել է Հաղբատում, և այդ տարին, լուր առնելով Աղա-Մահմադ-խանի արշավանքի մասին, շտապել է Տփղիս, ղավակներին մի կերպ Մոզդոկ հասցրել, իսկ ինքը կրկին դարձել է քաղաք և դոհվել աղոթելու ժամանակ, կյանքի կենդանի մեջ⁴⁶:

⁴² Տե՛ս Օ. Ս. Մարկովա, նշվ. աշխ., էջ 178:

⁴³ Տե՛ս «Դիվան Հայոց պատմության», գ. Դ, էջ 492 և 506 (նկատի ունենք «գնացեալ ի յօրհնեալ քաղաքն Թիֆլիզ» և «եկեալ յայդր (=Տփղիս) Իսրայէլին ծառայելով...» արտահայտությունները):

⁴⁴ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, № 2/11, էջ 120:

⁴⁵ Գ. Ախվերդյան, էջ ԺԱ:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ ԺԲ:

Թեպետ այս ղրուլցի մեջ առկա են հին, իրական դիպվածների արձադանքներ, բայց ժամանակադրությունը սխալ է: Իրար են մոտեցված երկու տարբեր դեպքեր՝ զավակներին Մոզգոկ ուղարկելը և մահը, որոնց միջև իրականում ընկած է ավելի քան տասը տարի ժամանակամիջոց:

Անառարկելի վավերագրերից հայտնի է, որ Սալաթ-նովայի որդիքը (Հոհանեսը և Մելքիսեթը) 1785 թ. արդեն վաճառականներ էին Ղզլարում (ավելի ուշ նրանք հաստատվում են Մոզգոկում) և այդ տարվա (1785 թ.) մարտի 5-ին էջմիածնի օգոստին նվիրաբերում են անում. «Սալաթնալի որդիքն ետուն ԵՃ [դիան]»⁴⁷, այնպես որ, նրանք պիտի հոգային իրենց հոր կյանքի ապահովության համար և ոչ ընդհակառակը: Այս ևս մի լուրջ կովան է հաստատելու, որ Սալաթ-նովան լեկզինների սպասվող ասպատակությունների պատճառով Հաղբատից Տփղիս էր եկել իսկապես 1784 թ. կամ նախորդ տարին, ապահով տեղ ուղարկել զավակներին և հաջորդ տասնամյակը կրկին նվիրվել աղոթքի ու վանական ծառայության:

Սալաթ-նովայի կյանքի վերջին տասը տարիների մասին բացարձակապես ոչինչ չգիտենք: Տփղիս վերադառնալուց հետո, 1784 թ. սկսած՝ նրա կապարտն, անշուշտ, Բերդի կաթողիկե եկեղեցու պարսպապատի խուցերից մեկը պիտի լիներ, բայց անհավանական չէ, որ նա ժամասացություն կատարեր նաև Տփղիսի՝ Հաղբատի թեմին ենթակա բազմաթիվ եկեղեցիներից մեկում, թերևս, Մուղնու սուրբ Գևորգում, որի վերաշինման առիթով շատ տարիներ առաջ հորինել էր մի չափածո դոմբ⁴⁸: Մանավանդ որ Տփղիսի ավերման օրերին հիշվում է սրա բակում նահատակված մի ծերունի հոգևորական՝ Տեր Ստեփան⁴⁹: Այդպես էին կոչում երդչին նաև նրա մերձավորները. «Երանի Տեր Ստեփանը ողջ և առողջ գա...», «Երանի աստված Տեր Ստեփանին ողջ և առողջ վերադարձնի...»⁵⁰: Գիտենք, որ Տեր Ստեփանի նկատմամբ առանձին բարեհաճություն էր ցուցաբերում նաև Ղուկաս Կարնեցին և դեռևս 1784 թ.

⁴⁷ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, № 5/37, էջ 43, տող 23 (հմմտ. «Երևան», 1963, № 251) և ձեռագիր № 2914, Բ. 146տ (հմմտ. «Սովետական Հայաստան», 1963, № 186):

⁴⁸ Մ Հասարկայնե այդ բանաստեղծությունը վերագրում է 1751 թ. (տե՛ս Ս ա յ ա թ - ն ո վ ա, Երևան, 1963, էջ 82 և 255). մինչդեռ եկեղեցու շինարարական արձանագրությունը մատնանշում է այլ թվական. «Թվին Ռ. երկհարիւրին Ե. անցելոյ երրորդ ամին» (=1205+3+551=1759). տե՛ս Ս. Ջ ա լ ա լ յ ա ն ց, նշվ. աշխ., մասն Բ, էջ 69: Ըստ այդմ էլ՝ խաղը գրված պիտի լինի 1759 թ. ոչ առաջ:

Անճշտության պատճառն, ըստ երևույթին, Մուղնու Կամակատար Աստվածածին կոված եկեղեցու վերանորոգման արձանագրությունն է՝ Ղազար կաթողիկոսի կենդանության օրերում կատարված (տե՛ս Ս. Ջ ա լ ա լ յ ա ն ց, նշվ. աշխ., էջ 70: Արձանագրության մեկ այլ, հնազուն արտագրություն տե՛ս Ս մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, № 29/125): Ղազար կաթողիկոսը վախճանվել է 1751-ին: Վերանորոգությունը, ըստ այդմ, դրանից առաջ է եղել: Բացի այդ, Սալաթ-նովայի համապատասխան խաղը նվիրված է ոչ այս եկեղեցու, այլ Սուղնու Սուրբ Դևորք եկեղեցու նորոգմանը [«Հիմքս վերջստին նուրեցին, չաղ արին, Մուղնու սուրբ Գեվորգ...»], որ 1759 թ. է տեղի ունեցել:

⁴⁹ Գ. Շ ե ռ մ ա ղ ա ն յ ա ն, Նյութեր աղգային պատմության համար: Երևելի հակադուրք և Պարսկաստան, Ռոստով, 1890 (չապիկի վրա՝ 1891), էջ 69:

⁵⁰ Ս ա յ ա թ - ն ո վ ա, Խաղեր (նմանահանություն), էջ 24 և 84: Լ. Մ ե լ ի բ ս ե թ - Բ ե կ, Վրաց աղբյուրները, հատ. Դ, էջ 149:

մարտի 12-ին նվիրել (թե՛ ուղարկել) էր նրան մի շալ փիլոն և մի վեղար⁵¹, որ կուսակրոնության (վանականության) հասկանիչ էր⁵²։

Գալուստ Շերմազանյանը, ղեռ ներսիսյան դպրոցի աշակերտ (1823—1826), և՛ իրենց տանը, և՛ ուսուցչի՝ Պողոս Ղարադաղցու ներկայությամբ, լսել է քահանա Տեր Մելիքսեթից «ժերունի Տեր Ստեփանի» խոշտանդման մանրամասները։ Մասամբ ուղղակի, մասամբ անուղղակի խոսքերով՝ նա այսպես է վերաշարադրել ղիպվածը. [Գարսիկների] «զորքի ծերը մեղ հասավ, գնալով-գնալով շատանում էին նոքա, իսկ մենք զոները կսղպեցինք, որ պատերի գլխից և կտուրից մեզ պաշտպանենք։ Կաշտպանեցինք մերձ մեկ ժամ, մինչև որ մեր վառողը վերջացավ, էն ժամանակը պարտավորեցանք անձնատուր լինիլ, հավատալով նոցա խոստումին և երդումին, որ մեզ չեն վնասիլ»։ Ընդհակառակն, սյարսիկները սկսան նախ հրացանի կոթով, մտրակով և աքացիով ծեծել գծերերն ու շափահասները, որպեսզի նոքա դարանի տեղեր ցույց տան, բայց երբ տեսնում են, որ էս միջոցով չեն կարողանում ասել տալ, այնուհետև սկսում են դաշույնով և թրով ծակծակել, ուստի և շատերն արյունաքամ են լինում ու գետնի վրա թափվելով՝ անշնչանում։ Երբ էս հնարքով ևս չեն արդյունավորվում, կրակ են վառում հրապարակի մեջտեղը, ոտքի տակ տալով տանում են կրակի մոտ և Տեր Գեորգն ու ժերունի Տեր Ստեփանը, կեծ-կեծ կաթսաներ են դնում նրանց գլխին, որից նոքա շուտով մեռնում են»⁵³։

Ինչո՞ւ չհավատալ, որ այս Տեր Ստեփանը հենց Սայաթ-Նովան էր։

Լ. Մելիքսեթ-Բեկը, որը մասնավորապես Սայաթ-Նովայի վախճանի հարցում անվերապահ հավատ էր րնծալում վրաց արքայազն Բոանե Բադրատիոնի «կալմասոբալի» մեջ առկա տվյալներին (դրանց կանգրտառնանք ստորև), ոչ մի կերպ չէր ուղում հաշտվել թեկուզ հնարավոր այն ենթադրության հետ, որ 1795 թ. սեպտեմբերի 11-ին Տփղիսի Մուղնու Ս. Գեորգ եկեղեցում նահատակված Տեր Ստեփանը կարող էր լինել Սայաթ-Նովան⁵⁴։

Բայց այստեղ անհավանական բան չկա։ Լ. Մելիքսեթ-Բեկը դրել է, թե իրեն համամիտ է նաև Հասրաթյանը⁵⁵, սակայն Հասրաթյանի կաղմած ժողովածուի մատնանշած էջում (1959, էջ 307) Ներմադանյանի այս վկայության մասին բացարձակապես ոչինչ չի ասված, դուցե նրա ուշադրությունը չի էլ գրավել։

Թեպետ Ստեփանոս անունը հոգևորականության շրջանում, մատնանշած տարիներին, շատ էր տարածված, բայց, կրկնում ենք, Մուղնու բակում նահատակված Տեր Ստեփանը, շատ հնարավոր է, որ հենց Սայաթ-Նովան էր։ Մանավանդ որ, ինչպես տեսանք, այս եկեղեցու հետ Սայաթ-Նովան առանձնապես կապված էր (գուցե ծնողները նրա ծխերից էին), ներքոյ էր գրել նրա վերաշինման առիթով և, եթե մեր կուսումը ճիշտ է, ճակաաագրի բերումով նրա առաջ էլ գտել է իր ողբերգական մահը։

Պատմական սառույզ աղբյուրներում ասված է, որ Տփղիսի ավերման օրը Հաղբատի միաբաններից զոհվել է՝ Կրեք վարդապետ, առանց սակայն հսկա-

⁵¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, № 2/11, էջ 120 (նվերը մատուցվել է «Տեր Ստեփանին Թիֆլիս»)։

⁵² Հմմտ. Մ. Օրմանյան, Հայոց եկեղեցին, էջ 130։

⁵³ Գ. Շերմազանյան, Նյութեր ազգային պատմության համար, էջ 67—69։

⁵⁴ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Հայ գրողները և վրաստանը, Երևան, 1964, էջ 80—81։

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 81։

նե հանվանե նրանց հիշելու⁵⁶։ Տրամաբանությունը թույլ է տալիս հավանական համարելու, որ այդ երեքից մեկը հենց Սայաթ-Նովան էր։

Վերջապես չպետք է մոռանալ, որ Սայաթ-Նովայի առաջին կենսադրությունը հյուսողի՝ Գևորգ Ախվերդյանի որոնումներն ևս հանգեցրել են երդչի սպանության վարկածին։ Գ. Ախվերդյանի անմիջական աղբյուրը Սայաթ-Նովայի ժառանգները և նրան ճանաչող անձինք են եղել, առաջին հերթին թոոր՝ Մովսես Ասյաթնյանց քահանան, մի լուրջ և գարգացած հոգևորական։ Ով ով, բայց թոոր ամենից ավելի հետաքրքրված պիտի լիներ իր հանձարեղ պապի ձակատագրով, շատ վաղուց հետամտած՝ հոր ու հորաքույրերի միջոցով ճշմարտությունն իմանալու նրա մահվան հանգամանքների, տեղի, ժամանակի մասին։ Անհավատալի բան է, որ Աղա-Մահմադ-խանի արշավանքներից հետո, երբ յոթ օտարն էլ հետաքրքրվում էր տիղիսեցիների ձակատագրով, անժանոթ խնդրողին անգամ միջոցներ տրամադրում՝ գերության մեջ գտնվող ազգականներին փրկագներելու համար, Սայաթ-Նովայի ժառանգները, որոնք սրբությունը պահում էին հոր աշուղության տարիների հիշատակները՝ քյամանչան ու խաղերի դավթարը, հանգիստ նստեին իրենց տները և չհետաքրքրվեին նրա ձակատագրով, չորոնեին, չձգտեին պարզել վախճանի հանգամանքները, կամ էլ, եթե կենդանի էր դեռ, չփորձեին կապ հաստատել նրա հետ, չգնային, չգային։ Եվ երբ Գ. Ախվերդյանը նրանց հետ գրուցելուց և հին Տիղիսի ողբերգությանն ականատես ալևալ մարդկանց հարցուփորձ անելուց հետո դրում էր, որ Սայաթ-Նովան ողբերգական մահ է գտել 1795 թ., ապա արձանագրում էր բացարձակ ճշմարտություն։

Ախվերդյանի որածր, մեր համոզմամբ, վաղուց ձեռք է բերել անառարկելիության իրավունք ու դրանով իսկ գերադասելի դարձել ամեն կարգի այլ ողբյուրների նկատմամբ, աղբյուրներ, որոնք երգչի բնական վախճանը դնում են 1801 թ. կամ այդ տարվա վերջերից հետո, և որոնց, ինչպես ասացինք, հավատում էր Լ. Մելիքսեթ-Բեկը։ Եվ ոչ միայն նա։

Մեզանում հաճախ ավելորդ վստահություն է ցուցաբերվում օտար, երբեմն միտումնավոր ու սխալաշատ աղբյուրների նկատմամբ և արհամարհանք՝ մեր մատենագիրների հանդեպ։ Մարդիկ փոխանակ անձանձիր կերպով հայ տպագիր ու ձեռագիր հիշատակարաններից անհրաժեշտ ատաղձները հավաքելու, փոխանակ հայրենի գիվանները մանրադնին հետախուզելու, գյուրախաբությամբ դուռ են բաց անում օտար վարկածների առաջ և հալած յուզի աեղ ընդունում դրանք՝ առանց լրջորեն ստուգելու, քննելու, բաղդատելու։

Մեզ համար ցավալի է, որ այդպիսի վարկածի հետ չրջորեն հաշվի է նրստել և երգչի վախճանի հարցը առկախ թողել Սայաթ-Նովայի կյանքի ու ստեղծագործության մի սյնապիսի լուրջ հետազոտող, ինչպիսին ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիայի թղթակից-անդամ Մ. Հասրաթյանն է. և գրել, թե՝ «Վրացական արխիվներից Գ. Լեոնիձեն և պրոֆ. Մելիքսեթ-Բեկը հայտնաբերեցին վկայություններ, որ Սայաթ-Նովան մեռել է իր բնական մահով՝ 1801 թվականին», որ իբր մեղ «այս ամենը իրավունք չի տալիս առ այսօր ժխտել, որ Սայաթ-Նովան չէր կարող իր բնական մահով, ավելի ուշ մեռած լինել»⁵⁷ և այլն։

⁵⁶ Գրականության և արվեստի թանգարան, Խ. Արովյանի արխիվ, № 166։

⁵⁷ Սայաթ-Նոսա, Երևան, 1963, էջ XX XVI—XX XVII։

Ռրոդոթյունն է սակայն, որ «Վրացական աղբյուրներից հայտնաբերված վկայությունները» ոչ թե երգչի կենդանության տարիներին կամ էլ վախճանի օրերին կազմված դիվանական վավերաթղթեր են, այլ XIX դ. 20—30-ական թթ., այսինքն՝ Ախվերդյանի աշխատությունից (1852) մեկ-երկու տասնամյակ միայն առաջ, և XIX դ. 60-ական թթ., այսինքն՝ Ախվերդյանի մահվանից շուրջ մի տասնամյակ հետո գրված գրքերի էջեր՝ Բոանե արքայազնի «Կալմասոբա» և Պյատոն Իոսելիանու «Գեորգի երրորդի կյանքը» աշխատությունների առանձին հայտարարություններ, որոնց հեղինակները Սայաթ-Նովայի ժառանգների համեմատությամբ կողմնակի անձինք են սոսկ:

Մինչդեռ Սայաթ-Նովան վրաց արքայազուհիների կյանքի ճանապարհին հանդիպած մի շնորհալի «գլխո» էր սոսկ, ճորտ, որի պարտականությունն էր զվարճացնել տերերին, անգամ ծաղրածուի դեր կատարել, ու միայն այսքանը, ժառանգներն այլ էին, արյունակից ու հարազատ, պապի նման տառապած ու անարգված: Պարզ է՝, միթե, որ ճշմարտությունը վերջիններին ավելի պիտի հետաքրքրեր, քան Պետերբուրգ հեռացված չահել արքայազուհիներին: Ժառանգները, կրկնում ենք, Սայաթ-Նովայի սպանության մասին են վկայել, մեր հետախույզումներն էլ, ինչպես տեսանք, հանգեցրին դրան:

Անկախ այս բոլորից, մեր համոզմամբ, մտացածին է «Կալմասոբայի» հիշված գրվազը, ըստ որի, որպես թե 1801 թ. (թե՛ այդ տարվա վերջերին) Սայաթ-Նովան՝ ոչ վաղուց աբեղա դարձած, ապրում էր Հաղբատում, հանդիպել է Իոանե արքայազնի դասընկերոջ և «երկվորյակի»՝ Իոնա Խելաշվիլու հետ, հյուրասիրել վերջինիս, իր վիճակից գանգատվել, երգել:

Իոնա Խելաշվիլու անունից արքայազնը այսպես է պատմում. «Վարդապետը մատուցեց Բոնային նախաճաշիկ. և սկսեցին ուտել, և սրա հետ լավ գինի էլ մատուցեց Բոնային և ինքն էլ լավ կոնծեց: Այլա վարդապետը վեր բերեց սաղը (չոնգուրը) և սկսեց նվագել, ալա սկսեց երգել՝ այսպես»:

Միջանկյալ նկատենք, որ Սայաթ-Նովան, իր իսկ վկայությամբ, սովորել ու նվագում էր՝ «քամանչեն, ու շոնգուրն, ու ամբուրեն»⁵⁹, բայց ոչ սազ, և, բացի դրանից, սազի կամ շոնգուրի հայտնությունը հայոց վանքում խիստ կասկածելի է, բայց առաջ գնանք: Այնուհետև «Կալմասոբայի» հեղինակը մեծ է բերում ևրզը՝ իբրև թե Սայաթ-Նովայի ասած, որն իրականում երկու հակասական տարբերակ ունի: Ըստ տկազեմիկոս Ա. Բարամիձևի խմբագրությամբ լույս տեսած վրացերեն վերջին հրատարակության, տարբերակներից մեկը չորս տուն է, իսկ մյուսը՝ հինգ տուն: Մեկիքսեթ-Բեկը թարգմանել է չորս տնանոցը, այն էլ ազատ, իսկ Մ. Հասրաթյանը իրար է ձուլել երկու տարբերակը և ստացել վեց տուն, հիմնականում, իհարկե, հետևելով ընդարձակ տարբերակին: Տողերից մեկը վրացերենում հնչում է.

ցრთი მითხარ, ბეროდა რად მინდოდა....

որ մի ժամանակ Մ. Հասրաթյանը թարգմանում էր՝

Յիս ազատ մարք՝ արեղա դառնալն ինչիս էր...

⁵⁸ «Կալմասոբայի» գրվագը թվագրվում է նույն ժամանակամիջոցում Ի. Խելաշվիլու՝ էջմիածնի վրացախոս կաթողիկոսի հետ հանդիպած լինելու դիտվածով: Վրացախոս կաթողիկոսը Գավիթ է. էնագեթցի Ղորգանյանն էր, որը զա՛ է բարձրացել 1801 թ. ապրիլի 28-ին: Ուրեմն՝ հանդիպումն եղել է դրանից հետո:

⁵⁹ Գ. Ախվերդյան, էջ 108:

իսկ վերջին անգամ դարձրել է՝

Ասե՛ք, կրճուճավո՛ր դառնալն ինչիս էր...

որն ավելի ճիշտ է արտահայտում վրացերեն բնագրի բուն իմաստը։ Լ. Մե-
լիքսեթ-Բեկն էլ, փարելով կրճատ տարբերակին, փոխադրել է այսպես.

Աշխարհիկիս տևրաերությունն ինչիս էր.

Ինձ վսուղսպես ձեռնադրվելն ինչիս էր...

Նրգի հայերեն թարգմանությունների մեջ կա մի տուն, որ Հասրաթյանը
վերցրել է չորս տնանոց տարբերակից և նրա տողերից մեկը թարգմանել՝

Աբիդայիս սիվ ֆուճը բաժին էլալ...,

այնինչ նույն տողը նրանից առաջ Լ. Մելիքսեթ-Բեկը փոխադրել էր՝

Այժմ տհա ֆուճը հաղին սևազած

Այս վիճակն առաջնորդից ինձ եղալ..

Նրզը և, հատկապես, մեջբերած տողերը գրողում են Իոնալին։ Նվ նա
զգաստություն է կոչում Սայաթ-Նովային. «Հայր, կուսակրոն (մոնոդոն) եք,
դեսլի ձախ շթեքվեք...»։ Ու փոքր անց կրկին խրատում. «Քանի որ աշխարհից
հեռացաք, նվազելուց ու խաղերից ևս ձեռք պիտի վերցնեք...»։ Սայաթ-Նո-
վան դիմում է ինքնաարգարացման. «Բմ՝ առաջնորդն (վարդապետն) էր, որ
հրամայեց, և ես այսպիսի պլաման դրի, որ քանի այս սաղը (չոնգուրը) այս
լարերով է զարդարված և այն չի կտրվի, ձեռք չեմ վերցնի, այն պատճառով,
որ երբ ինձ վարդապետ (վանական) ձեռնադրեցին, այս լարերը ծոցումս էին
մնացել և սրանք ևս ինձ հետ օծվեցին (օրհնվեցին), և ահա այս օծված
(օրհնված) լարերով է, որ նվաղում եմ սաղով (չոնգուրով)»⁶⁰։

Կրկին մի միջանկյալ դիտողություն. սաղի կամ շոնգուրի լարը, ինչից էլ
պատրաստված լինի, երեսունհինգ տարի անխափան չի հնչի, եթե նրա վրա
շարունակ նվաղում են։ Այդ լարը պիտի կտրվի, մինչև իսկ տարին մի քանի
անգամ։ Զարմանալի է. որ շուրջ 1765 թ. քահանա ձեռնադրված Սայաթ-Նովա-
յի շոնգուրի լարերը անխափան հնչում էին 1801 թվականին անգամ...

Արդ, ինչպե՞ս համառնողել «Կալմասոբայի» ողբերդական դրվագը իրա-
կանություն հետո՝ Վկայակոչված դրույցը, եթե բացարձակ շինծու չէ. ապա,
պիտի հարժել, արձադանք է վաղ շրջանի իրողություն, տեղի ունեցած Կախո
քարվանսարայում, Սայաթ-Նովայի քահանայության առաջին տարիներին,
1765—1766 թթ. միջև, երբ աշխարհ չէին եկել ո՛չ Խելաշվիլին և ո՛չ էլ արքա-
յազնը։ Աշխարհիկ վիճակի կորսության համար նման սուղ կարող էր անել
միայն բռնությունը նոր ձեռնադրված մեկը, բայց ոչ երբեք ութսունն անցած
մի վանական, այն էլ երեկվա անժանոթ երեխայի մոտ։ Հայտնի է, որ «Կալ-
մասոբան» խմբադրելիս (1813—1828 թթ. մո՞ցն) արքայազնն օգտագործել է
հին գրույցներ և իրական ու երևակայական պատմություններ՝ լսած կամ բա-

⁶⁰ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Վրառ աղբյուրները, հատ. Գ, էջ 147—148։ Բաղդատու-
թյան համար օգտվել ենք՝ Սայաթ-Նովա, Երևան, 1959, Սայաթ-Նովա, Երևան, 1963,
Սայաթ-Նովա, Թբիլիսի, 1963, էջ 23—24 և 76—77 (վրացերեն)։

րեկամների հաղորդած (նամակով կամ անձամբ)⁶¹, իհարկե, քմահաճորեն փոխել գործող անձանց, տեղը, միջավայրը: Սրկար ժամանակ ապրելով Վրաստանից հեռու, Գետերբուրգում նա շատ բան մոռացել էր կամ իրար խառնել, թեպետ հիմնական զորավիրը հիշողությունն էր: Բայց հայտնի է, որ հիշողությունը ճշմարտության պահպանման վստահելի անոթ չէ, շուտ է պղտորվում և ռմեն ինչ տակնուվրա անում:

Չմոռանանք և մի ուրիշ հանգամանք: Արքայադսեր ծնվել էր 1772թ.⁶²: Խելաշվիլին նրա դասընկերն ու հասակակիցն էր, 1801 թ. դեռ շատ երիտասարդ, նույն տարիքի կամ մեկ-երկու տարով փոքր:

Կարելի է անառարկելիորեն հաստատված համարել, որ Սայաթ-Նովան Հաղբատի վանքում կրոնավորել կոսրող էր միայն 1778—1784 թթ. ժամանակամիջոցում: Եթե անգամ Իոնա Խելաշվիլու հնարավոր այցելությունը Հաղբատ տեղի ունեցած լիներ վերջին տարում, ապա այդ ժամանակ, ամենաշատը, տասներեքամյա երեխա պիտի լիներ նա, տարիք, որ բոլորովին չի համապատասխանում Խելաշվիլուն վստահված պաշտոնին ու աստիճանին: Տասներեքամյա մի երեխայի հոգևոր ընթանությունը չէր կարող հանձնարարել վանական տուրքեր հավաքողի պատասխանատու պաշտոնը: Այդ տարիքի մի մանկան հետ վաթսուհինգամյա մի վարդապետ չէր կարող լուրջ հարցերի շուրջ զրուցել և, անգամ, նախատիքի արժանանալ՝ դավանաբանական խոտորումների համար:

Եթե մի պահ ընդունենք, որ Խելաշվիլին Սայաթ-Նովայի հետ իսկապես 1801 թվականին է հանդիպել, կամ էլ հավատանք անցյալ դարի վրաց պատմաբան Պլատոն Իոսելիանու (ծն. 1809) «Գեորգի երրորդի կյանքը» աշխատությունյան մեջ առկա տվյալին, ըստ որի Սայաթ-Նովան վախճանվել է 1801 թ.⁶³, դարձյալ մեջտեղ են դալիս ղորավոր հակափաստեր: Խաղաղ պայմաններում Հաղբատում վախճանված մի վանական, այն էլ վանքի լուսարարը, ինչպիսին Սայաթ-Նովան էր, պիտի ունենար շիրիմ ու տապանաքար, մանավանդ որ Հաղբատում անգամ ծերերի մահը հազվադեպ երևույթ էր⁶⁴: Բայց Հաղբատի բակում նման տապանաքար չի եղել ո՛չ առաջ և ո՛չ էլ այժմ: Եվ ո՛րտեղից լիներ, երբ հանճարեղ երգիչը ղոհվել էր 1795 թ. սեպտեմբերի 11-ին, Տիփիսի ավերման ժամանակ:

⁶¹ Պ. Մուրադյան, Սայաթ-Նովան ըստ վրացական աղբյուրների, Երևան, 1963, էջ 90.

⁶² Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրներ, հատ. Գ, էջ 238—239 և 260:

⁶³ Համապատասխան մեջբերումը տե՛ս Պ. Մուրադյանի նշված աշխատության մեջ, էջ 6:

⁶⁴ Մ. Թադիսյանցը վերհիշելով 1823 թ. առաջին ամիսներին Հաղբատում անցկացրած իր օրերը, ասում է. «Ջայսու ժամանակաւ մեռաւ մի ի մերոցն՝ Մինաս վարդապետ Կարճիկ կոչեցեալ, և ի խնդիր լինել մեր զղազաղէ՝ թէ ի վանսն և թէ ի գեղջ՝ որ պարունակեր տունս իբրեւ 150, ո՛չ գտար: Եւ ի հարցանել մերում ցերեց տեղւոյն Ստեփանոս, թէ «ապա դիարդ թաղէր նա զմեռեալս իւր», պատասխանեաց. թե՛ «Ահա քառասուն ամբ են, զի քահանայեմ աստ, և ո՛չ դոր թաղեցի ի մեծամեծաց մինչև ի փոքրկունս» (Մ. Թադիսյանց, Ճանապարհորդութիւն ի Հայս, հատ. I, Կալկաթա, 1847, էջ 334—335: Այլ վերապատում՝ նույն տեղում, էջ 88): Ուրեմն, Հաղբատում մեռելն անգամ անսովոր բան էր, որ չէր կարող չհիշվել:

К ВОПРОСУ О ПРЕБЫВАНИИ САЯТ-НОВЫ В АХПАТСКОМ МОНАСТЫРЕ

Доктор филол. наук П. О. АКОПЯН

(Резюме)

В среде исследователей жизни и творчества выдающегося армянского поэта XVIII в. Саят-Новы укоренилось мнение о том, будто последние 25 лет своей жизни (1770—1795) он провел в Ахпатском монастыре. На основании достоверных источников автор воссоздает действительную картину Ахпатского монастыря и одновременного села в XVIII в., показывает, что монастырь с 1749 по 1799 г., за исключением короткого времени (1778—1784), не функционировал из-за непрекращающихся набегов горцев, а жители деревни и члены духовной братии были вынуждены покинуть насиженные места. Следовательно, если даже Саят-Нова и был членом указанной братии, то это могло быть только лишь в период 1778—1784 гг.

Выясняется, что Саят-Нова после смерти своей жены (1768) из местечка Ках (около совр. Закаталы), где он был священником под именем Тер-Степанос, возвращается в Тифлис и, согласно правилам армянской церкви, становится монахом в Кафедральном соборе, находящемся внутри Тифлисской крепости. Он служил там до 1778 г., возможно и после указанной даты. После того как (начиная с 1778 г.) братия возвращается в Ахпат и монастырь восстанавливается, весьма возможно, что в числе других из Тифлиса в Ахпат переезжает и Саят-Нова — Тер-Степанос. Он там оставался до 1784 г., после чего вернулся в Тифлис, где жил до своей трагической гибели (11 сентября 1795 г.), подробности которой восстанавливаются по данным воспоминаний современников поэта.

В статье анализируется также эпизод из книги «Калмасоба» грузинского царевича Иоанна (1772—1839), отмечаются содержащиеся в ней явные анахронизмы. Утверждение автора указанной книги о том, что Саят-Нова в Ахпатском монастыре якобы встретился с грузинским иноком Хелашвили беспочвенно, так как во время пребывания Саят-Новы в Ахпатском монастыре Хелашвили был мальчиком 10—12 лет.

Вывод некоторых исследователей будто Саят-Нова умер своей смертью в 1801 г. или позже лишен оснований.